

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції

У багатомістовій історії українського народу серед найпривабливіших для суспільної думки і дослідників-аналітиків сторінок — період української революції. Це був справжній злет і торжество національного руху, але водночас й глибокі розчарування та прикри, нищівні поразки.

Не дивно, що саме цей феномен, що впродовж майже восьми останніх десятиріч перебуває в епіцентрі наукових і політичних суперечок, породив таку численну літературу, якої немає з жодної іншої проблеми вітчизняної історії. Однак, це аж ніяк не означає, що різні аспекти досвіду української революції, та й явище в цілому на сьогодні вивчені достатньо всебічно і ґрунтовно. Більше того, навіть сам термін «українська революція» надійно закріпився в науковому і політичному лексиконі лише з початку 90-років, з часу добуття Україною державної незалежності.

Радянська історіографія (в ній вивчення історії революційних подій в 1917—1920 рр., природно, теж завжди посідало перше місце) продукувала підходи, згідно з якими в Росії розвивався єдиний, цілісний процес і його змістом послідовно були буржуазно-демократична (лютий 1917 р.) і соціалістична (жовтень 1917 р.) революції; їх завоювання трудящі відстояли і закріпили у збройній боротьбі з силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції протягом наступних трьох років.

Події ж, що відбувалися в національних регіонах, вважалися органічними складовими цього процесу; загальні закономірності соціального прогресу жорстко пробивали собі дорогу, незважаючи на деякі національні особливості і специфіку, які доводили примат соціального над національним, рельєфніше підкреслювали дію домінуючих суспільних тенденцій.

Все ж, що не «вписувалось» у таку схему, автоматично оголошувалось невідповідним історичним закономірностям, суспільному поступу, а відтак — контрреволюційним, значить щодо соціалізму — буржуазним, а щодо інтернаціональних завдань пролетаріату — націоналістичним. Тому й боротьба за національне відродження, за національну державність, якщо вони передували в стратегії соціальним завданням, суперечили, як вважалося, більшовицькому курсу в революції і відповідно кваліфікувались контрреволюційними, буржуазно-націоналістичними, антинародними рухами.

Так українська революція як явище, як суспільний феномен не визнавалась взагалі, а спроби ж її здійснення оголошувались контрреволюційними національно-буржуазними авантюрами.

Такі ж характеристики незмінно застосовувались і щодо керівних центрів української революції — Центральної Ради, Директорії, українських політичних партій, їхніх лідерів. Щоправда, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів називались дрібнобуржуазними і обов'язково націоналістичними, що врешті ніяк не позначалося на пом'якшенні загальних оцінок. Наявність у назвах цих та інших партій (Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія самостійників-соціалістів) слова «соціалістичні» оголошувалось не-

природним, нещирим, обманним, покликаним прикрити їхню дійсну буржуазну природу і класові прагнення.

Навіть ліві течії, що відкололися від деяких цих партій і в процесі революції сприйняли комуністичну ідеологію і радянську платформу (Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська комуністична партія), але в політиці надавали більшого значення національному моменту, ніж РКП(б), теж зараховувались у ряди тих, хто був «по іншому боці барикад», тобто контрреволюціонерів і буржуазних націоналістів. А вже за часів сталінського терору багато хто з них зазнав жорстоких репресій. Де вже було розраховувати на інші оцінки тим, хто запізнався з бажанням пов'язати свою долю з більшовизмом (В. Винниченко), готовністю працювати задля свого народу, республіки (М. Грушевський, П. Христюк), якщо не вибачалось «гріхопадіння» тим членам КП(б)У, які прагнули поєднати комунізм з власним шляхом розвитку української нації (В. Шахрай, С. Мазлах, Г. Лапчинський).

Отже, ніякої української революції в 1917—1920 рр. не було, оскільки взагалі не могло тоді бути революції як національної.

Така позиція народилася, оформилася не в науковому середовищі, хоч своїх довершених форм набула саме тут. Витоки ж окреслених підходів слід шукати в політичній практиці, жорстокій борні дуже непростих, іноді аж надто суперечливих подій революційної доби.

З перших же днів після повалення самодержавства в документах українських політичних партій і організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів з'явилося не чуване раніше словосполучення — українська революція. І то не було красне слівце. Ним позначалося цілком певне поняття: бачення в суспільних процесах, що розгорталися в Україні, такого якісного змісту, який відрізняв їх від загальноросійського революційного поступу, підкреслював у меті руху два начала (національно-визвольне і соціально-визвольне).

Можна сказати й ширше: це стало і висхідним моментом, і стрижнем ідеології (концепції), і змістом перетворень, і метою руху української нації (принаймні її значної частини) на означеному історичному етапі.

Тобто, реально існувала платформа, на якій організовувалися досить численні політичні сили, підтримувані масами населення, які відповідно мислили і діяли, справляли неабиякий вплив на перебіг подій і в регіоні (передусім) і на загальноросійський революційний процес в цілому, не лише розводили конкретних людей по різний бік барикад, але краями фронтами гігантські території, розривали навпіл живе тіло націй, призводили, на превеликий жаль, до незчисленних страждань і значних жертв. Мова тут не про винуватців (з'ясування цього питання занадто складне, щоб розв'язувати його мимохідь), а лише про констатацію того, що в 1917—1920 рр. в реальному житті розвивалися реальні процеси, відбувалися реальні явища, які мають свою чітку науково-політичну кваліфікацію — українська революція.

Ті ідейні засади, на яких розвивався тогочасний український рух, теоретичні обґрунтування його стратегії і тактики, політики і лозунгів і були платформою (концепцією) української революції. Можна сперечатися про рівень, глибину її розробки, наукову спроможність, відповідність національним інтересам, міру впливу на суспільну свідомість тощо, але зовсім неправомірно заперечувати її існування. Тим більше, що ця концепція матеріалізувалася в десятках спеціальних праць провідників української революції, втілювалася у сотнях і тисячах резолюцій різних представницьких форумів (від загальноукраїнських до зборів окремих колективів, організацій).

Віддаючи належне колективній творчості, колективному розумові, все ж важко заперечувати, що в екстремальних умовах (а такі й виникають в революційні періоди) визначальні імпульси виходять від найкритичніше мислячих індивідумів, надзвичайно оперативно оволодівають свідомістю мас, перетворюються на їхні надбання і переконання.

Саме такою особистістю в українській революції був М. Грушевський. У його працях концентрувалися попередні досягнення суспільно-політичної думки українства, уроки віковичного історичного генезису нації, теоретичні передбачення подальших шляхів розвитку українського суспільства, вибір найприйнятніших, найперспективніших варіантів спрямування визвольного руху, його стратегії, форм і методів боротьби, лінії поведінки в конкретних ситуаціях. Тому для осягнення концепції української революції за доби Центральної Ради зайве аналізувати всі без винятку політичні документи. Вони, здебільшого, вторинні і в них лише в той чи інший спосіб оформлялися ідеї, висновки, настанови, вироблені М. Грушевським. Навіть у численних усних і друкованих виступах В. Винниченка — людини великого творчого потенціалу, яка не позбавлена політичної амбітності, втілювалися такі самі думки М. Грушевського. Принаймні скільки-небудь серйозних розбіжностей (дрібні можна без будь-якої шкоди для істини полишити «по-за дужками»), а тим більше суттєвих, принципових суперечностей у підходах двох керівників української революції в 1917—1918 рр. шукати просто марне.

Інакше було на пізніших етапах української революції. Наприклад, на концепцію українського руху, його спрямування і прояви за Директорією найбільший вплив справляли спочатку В. Винниченко, потім С. Петлюра, але не так визначально, абсолютно як М. Грушевський в період діяльності Центральної Ради.

З кінця 1918 р. особливо яскраво почали виявлятися суперечності всередині українського руху, його провідних партій, розкол останніх на частини, що сповідували нерідко розбіжні підходи до української революції, до її ворогів, суперників, зовнішніх факторів. За таких умов орієнтаційні документи здебільшого виявлялись результатами компромісів, з позначенням еkleктизму, а сам рух ніби розшаровувався, втрачав цілеспрямованість і мобільність. Врешті, він трансформовався у військову боротьбу за владу тих чи інших політичних сил. Вони не завжди зважали на ціну, що її готові були сплатити за досягнення персональних результатів, не дуже піклувались про чистоту методів її досягнення. Врешті часто втрачався і високий, благородний зміст ідей, що заради них розпочиналася боротьба, проливалася кров, ламались долі. Найяскравіше тут виявила себе так звана отаманщина.

Тому говорити про концепцію української революції як щось цілісне, викінчене, а тим більше незмінне було б неправомірним. Тут потрібно неухильно дотримуватись принципу історизму, розглядаючи поетапну еволюцію ідей, дозунгів, настанов, прагнень, проникати у внутрішню детермінованість тих чи інших рішень, кроків, зумовленість дій всією сумою факторів, які виявлялись на якісних етапах розвитку української революції, хронологічні межі яких теж, природно, різні.

Мета даної статті — розкрити внесок М. Грушевського у розробку ідейних засад української революції на її початковому етапі — за Центральної Ради. Це ставиться окремим завданням, оскільки таке питання, як не дивно, не тільки ніколи не було предметом глибокого вивчення, а й зумовлено дедалі частішими і настирливішими спробами дискредитувати підходи до української революції її керманичів — передусім М. Грушевського.

На жаль, тут не можна обмежитися згадками про низькопробні, мало-професійні, навіть брутальні публіцистичні виступи¹, а й доводиться констатувати стрімке наростання кількості солідних за обсягом і тиражами видань, науковий рівень яких підмінюється відвертою і значною мірою свідомою політизованістю проблеми². Щонайменше під сумнів ставиться як відповідність поглядів М. Грушевського завданням історичного моменту, потребам українства, так і доцільність його обрання керманичем Центральної Ради, що було визначальним чинником української революції. Навіть сам цей факт кваліфікується як одна з головних причин майбутньої поразки української справи.

Обрання Михайла Сергійовича Головою Центральної Ради було, звичайно, визнанням передусім його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету серед українства. І, очевидно, вибір загалом був вдалим.

Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Михайло Сергійович напише: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути проведений відповідно широко»³.

Звичайно, цитується лише перша частина наведеної думки, хоч не менш знаменна, варта уваги, практичного застосування і друга її частина — як досить повчальний висновок — урок видатного вченого, мислителя, що через певні обставини змушений був стати біля державного, політичного керма країни в розбурханому океані революції.

На початку 1917 року видатних, беззастережно впливових особистостей-проводирів український рух ще не висунув. Можна стверджувати, що Лютнева революція захопила його лідерів значною мірою зненацька. Незважаючи на ясність стратегічної, кінцевої мети цього руху, його керівники не мали скільки-небудь чітких орієнтирів на найближчу перспективу, не оформили в окрему політику лозунги, свої чергові кроки. Для теоретичного обґрунтування тогочасного висхідного політичного курсу М. Грушевський був, мабуть, порівняно з іншими, найбільше підготовленим. Ґрунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, інтересів, вражаюча працездатність та інші видатні потенційні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів, винесених на гребінь потужною революційною хвилею. І якщо недоліками керівництва Центральної Ради можна вважати відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак потрібної політичної волі, належної наполегливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою притаманне професійним політикам), а натомість виявлялись надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. С. Грушевського як теоретика української революції напевно нікому було дано. Тому зовсім невмотивованими і несправедливими слід визнати пізніші закиди деякого з його колег, які вважали, що замість того, щоб всі сили присвятити справам Центральної Ради, нації і народжуваній державності, професор-академіст безпосередньо на відповідальних нарадах пописував брошури, вичитував коректуру версток і т. п.

Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для української революції важливіше, ефективніше. Проте, незаперечне одне: написані професором М. С. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, оснастили український рух конкретною програмою, лозунгами революційної боротьби, стали осередком концепції української революції.

Між тим, сам Михайло Сергійович в автобіографічних спробах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути в міру того, як приходилось вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала у всяких справах більшість, а вся ексикутивна власть була в руках Гол. Секретаріату»⁴.

Нині важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль, свою політичну

вагу в подіях 1917 р. Де б він не виступав — в Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах — його сприймали як найвпливовішого українського діяча. Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштовували гучні овації. І, очевидно, найбільшою мірою визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорськи «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи імпульсивність вигляду, скільки адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу. Його позиція, звичайно, визначала спрямованість, зміст ухвалюваних документів.

Тому-то за весь час існування Центральної Ради жодного разу не виникло питання про можливість заміни М. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський Конгрес (6—8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю обрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду за власним бажанням. Сам він про це писав так: «В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною ситуацією (саме тоді російський уряд порушив договір з Ц. Радою в справі України). Я через те зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений»⁵.

Отож, можна стверджувати, що вплив М. С. Грушевського на Центральну Раду був надзвичайно великий, майже абсолютний. Інша справа, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до владних засобів, які застосовуються професійними політиками.

Характерною і, очевидно, привабливою особливістю української революції зокрема було те, що на чолі її опинились справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, «розумовий» вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з природженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрої Грушевський був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі українці й чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада і її універсал»), друкував також науково-популярні річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Симбірську і Казані — В. С.), «Переяславська угода України з Москвою»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала»⁶.

Можна зрозуміти, чому в 1926 році вже радянський академік, член президії Академії Наук Радянської України, Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917—1918 рр., натомість революцію начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною.

Згадані брошури, разом з публікаціями в періодиці саме і склали теоретичну основу, сумарно обґрунтували політичну концепцію української революції.

Майже всі згадані брошури (кожна обсягом близько одного друкованого аркуша — 16—30 сторінок) вийшли в друкарні товариства «П. Барський» в Києві. Деякі з них надруковано двома виданнями («Звідки пішло українство й до чого воно йде») і навіть трьома «Якої ми хочемо автономії і федерації» (за винятком ще й віденського видання). Вони коштували зовсім дешево, були дуже поширеними в 1917 р. і мали безперечний вплив на формування світогляду, політичних переконань широких кіл українства.

Останнім часом ці публікації стали доступними широким читацьким колам завдяки передруку їх у документальній збірці «Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського». (К., «Веселка», 1992). Ці праці популярні за формою викладу і дуже глибокі за змістом, логічно пов'язані в чітку систему висновків, узагальнень, відповідали на найнагальніші питання тогочасного життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства.

Протягом першого місяця перебування в Україні Михайло Сергійович зосередив увагу на закономірностях українського руху після повалення самодержавства, на аналізі перших його конкретних кроків і документів, на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу 6—8 квітня 1917 р., на з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях. Він видрукував цикл статей у газеті «Нова Рада», які невдовзі об'єднав у брошуру «Вільна Україна».

Пізніше голова Центральної Ради неодноразово повертався до порушених революцією найважливіших проблем, готуючи наступні публікації.

Праця «Хто такі українці і чого вони хочуть» розпочинається словами: «В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються деякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством»¹.

Ці питання, які становили інтерес для широкого загалу самі-собой, несли досить високе смислове, а в той час — і ідейно-політичне навантаження. Саме через ті чи інші відповіді на них зумовлювались підходи до тогочасного стану суспільного розвитку, до формулювання конкретних завдань перед рухом, який, як будь-яке масштабне явище в історії, включав в себе поряд з елементом усвідомленої дії і величезний відсоток стихійності. Її намагались ввести в певне ідейне і організаційне русло, дати їй чітку платформу, програму боротьби.

Учений і політичний діяч дуже переконливо і доступно виклав основні віхи української історії, процес формування українського етносу, який дійшов до завершальної стадії перетворення в націю, показав хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, що проживають в Україні.

Досить детально Михайло Сергійович окреслив і основні риси ладу, до якого мають прагнути українці.

У брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде» голова Центральної Ради окремо (і більш ґрунтовно) зупиняється на історичній аргументації права українців на власну державність і найголовнішому тогочасному домаганні — широкій національно-територіальній автономії у федеративній демократичній Російській республіці.

А в наступній праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський зосередився на докладному з'ясуванні питань про характер національно-державного утворення, до якого прагнуть українці, про його параметри і прерогативи, про сутність стосунків з іншими суб'єктами багатонаціональної держави та принципи її розбудови.

Як і багато інших визначних особистостей, голова Центральної Ради встиг залишити й свої мемуари за 1917 р., у яких досить ретельно занотував хід революційних подій, давав їм оцінки і досить розлогі роздуми з приводу пережитого. Працював над ними Михайло Сергійович, починаючи з 1918 р. А вперше видрукувані вони були журналом «Київ» у 1989 р. (№ 8—11). Спомини органічно доповнюють джерельну базу для з'ясування суті концепції української революції, допомагають зрозуміти й багато з того, що залишалось, так би мовити «за лаштунками» політичної сцени.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним з вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він, не покладаючи рук, працював над тим, щоб випускати нові й нові книги і брошури з популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів Голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги.

У 1917 він випустив книгу «З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї ввійшли праці вченого з української історії XII—XVII століть, видруковані свого часу в «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» і «Літературно-науковому віснику (1891—1912 рр.)». Звертає на себе увагу проблематика відібраних розвідок. Поряд з двома статтями про ранні періоди українства («Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» і «Галицьке боярство XII—XIII в.») автор вмістив у книгу матеріали про ті політичні моменти, які в попередні часи та й в 1917 р. поставали в громадській свідомості як найбільш суперечливі: «Хмельницький і Хмельницина», «250 літ» (до роковин приєднання України до Московського царства), «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Мазепинство» і «Богданівство».

У грудні 1917 р. друкувалася збірка «З старого й нового. Статті, промови, замітки», до якої ввійшли матеріали «Байда Вишневецький в поезії й історії», «Український рух на схід», «Вихрест Олександр», «Барська шляхта», «Капніст в Берліні», «Мазепинець 1820 років», «Про що мріяли наші діти» та ін.

Невдовзі мала вийти в світ книга «Під хмарою стоячою. З українського життя».

Тоді ж автор готував до друку ще дві книги. Перша — «З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в. Українська історіографія і М. Костомаров, В. Антонович, Ол. Лазаревський й ін.)».

Друга — «Розвідки й причини до української історії» (Вступний виклад з історії України. Звичайна схема «руської історії». Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Спірні питання староруської етнографії. Нові спроби конструкції початків слов'янського й українського життя. Анти й ін.)". Це була перша частина задуманої публікації.

Спроектував автор і другу частину останнього твору, де мав намір вмістити дослідження «Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва й ін.».

Крім того, М. Грушевський у кожній черговій публікації анонсував свої численні історичні твори, які були видруковані в попередні роки і ще перебували у книжкових сховищах.

Нарешті, М. Грушевський планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки»³.

Невтомний вчений, публікатор, Голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям. Висновки постійного обдумування перспектив української справи, української революції він хотів закумулювати у спеціальному виданні — своєрідному політичному заповіті, який за прикладом французького ідеаліста Кондорсе планував назвати гадками і мріями. Проте на кінець 1917 року політичний небосхил затягло темними хмарами, а в січні 1918 р. Центральній Раді довелося залишити Київ. В цей момент радянські війська, що бомбардували столичне місто, спалили родинний будинок Грушевських. Згоріли численні рукописи. Після повернення М. Грушевського до Києва у березні рукопис задуманої книги довелося виконати заново. Її пафос звучить з перших же слів праці, названої «На порозі нової України. Гадки і мрії»: «Кондорсе написав свою славу книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні удіпшення людського життя, під час революційного терору, ховаючи своє

життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи ці стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня уособиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка, в якій опишував свої мрії старий французький ідеаліст»⁹.

Пояснюючи різкість тону, виразів, до яких змушений був зрештою вда-тися автор, він пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *Captondo auras popularum* — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і выводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і выводами, котрі я подаю тут, не водили иньші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно виба-чить мені й те, в чім я помилявся»¹⁰.

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, почасти складається з розрізнених статей, теми яких не завжди щільно стикаються між собою. Однак, загалом їх об'єднує щось суттєвіше — загальна логіка бачення пер-спектив революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за оцінкою професора Грушевського, вона була в 1918 р. Тобто, книга Грушевського — ще один внесок у викристалізацію стратегії руху вперед українського суспільства, в концепцію української революції.

У 1918 р. М. Грушевський підготував до нового видання і «Ілюстровану історію України», доповнивши її аналізом подій аж до кінця квітня 1918 р. Можна, очевидно, помітити, що останні відтинки української історії відтворено дещо схематично, але цьому є й цілком зрозумілі пояснення: над науковим підходом превалював політичний, а історичний матеріал (ча-су на збір якого, природно, бракувало) ще раз слугував аргументам для продовження ідеологічної полеміки. З цього погляду і «Ілюстрована історія України» (1919 р. видання) теж дуже важлива для розуміння ряду важли-вих аспектів концепції української революції, особливо таких, як її причи-ни, розстановка сил, тощо.

Отже, уже наведений короткий огляд зробленого М. Грушевським у 1917—1918 рр. дає змогу дійти цілком певного висновку про те, що передусім у його уяві оформилася та модель розвитку подій, реалізація якої мала привести до бажаної стратегічної мети. Ще більшою мірою у цьому пере-конує ґрунтовний, змістовний аналіз праць М. Грушевського, які в сумі да-ють досить чіткі й виважені висновки про причини української революції, її масовість, глибинність, про характер і мету революції, шляхи і засоби до-сягнення запрограмованих завдань, про розстановку сил, рушіїв, суперників і ворогів революції.

Вихідним у створенні концепції української революції було чітке усвідомлення її причин.

Задовго до 1917 р. у програмах всіх українських політичних партій, працях їх лідерів першочерговим завданням висувалось повалення самодер-жавства як основного ворога народів Росії, їхнього поневолювача. Тобто основна причина революції як з соціального боку, так і з суто національного — це існування самодержавного ладу з усіма його інститутами гноблення і експлуатації. Найважливішою причиною української революції її теоретики вважали, природно, національне питання, його загострення в Україні, по-роджений ним широкий національно-визвольний рух.

У літературі попередніх десятиліть український рух нерідко розглядав-ся як наслідок Лютневої революції, складова загальнодемократичних про-цесів. Він вибухнув, начебто, раптово і миттєво набрав величезних масш-табів. Насправді це було далеко не так.

Чи не найскрупульозніше це намагається обґрунтувати М. С. Грушев-ський уже з позицій певної часової дистанції і з опорою на попередні праці у «Ілюстрованій історії України».

Він досить детально з'ясовує вплив російської революції 1905—1907 рр. на все українське життя як в Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, в Австро-Угорщині. На основі аналізу численних фактів, виявлення через них загальних тенденцій історик доходить висновку, що всі репресії царських властей щодо українців після 1907 р. не змогли справити на громадянство такого жорсткого впливу, як репресії 70—80-х рр. XIX століття. «Навпаки, — констатує Михайло Сергійович, — на загальнім тлі всеросійської реакції й спаду революційної хвилі, в порівнянні з пониженням громадянської енергії, яке давало себе знати в сих роках в громадянстві російським, український рух з його неослабною волею до розвитку і боротьби став явищем все більше яскравим і помітним»¹¹.

Мабуть, в такому міркуванні присутнє деяке применшення загально-російського руху проти самодержавства (чи ж то руху в центрах імперії, її великоросійських губерніях), який після періоду реакції значно оговтався і напередодні війни знову становив могутню силу, був одним з показників визрівання революційної ситуації. Проте головне в оцінці Грушевського в цьому разі полягає в іншому.

На український рух, як важливий реальний фактор почали зважати і власті, що вдавались лише до окремих ударів по ньому, не маючи вже змоги здійснити фронтальну атаку, і загальноросійські революційні організації, що намагались встановити контакт з визвольними тенденціями народів національних окраїн, влити їх потенціал в єдине русло антисамодержавної боротьби. Силі й значенню українського руху дедалі більше надає увагу й російська інтелігенція в Україні.

Усе це, зрештою, зумовило контакти між Товариством українських поступовців, як найвпливовішою тогочасною українською організацією, і російськими партіями ліберального напрямку. За рік до війни почав складатися Союз автономістів-федералістів з представників недержавних народів Росії (так Грушевський та й інші автори тієї пори позначали ті народності й нації, які не мали своєї державності, серед них і Україну — В. С.). Платформою цього союзу було прагнення до національно-територіальної автономії у федеративній Росії. Найважливішу роль у цьому Союзі відігравали саме українці. Налагодилось співробітництво між тупівцями і фракціями кадетів та трудовиків у Державній думі¹².

З початком світової війни відразу ж примножились антиукраїнські репресії як з боку російського уряду і чорносотенців, так і польської адміністрації. Величезного удару було завдано національно-культурним завоюванням у Галичині, коли туди вступила російська армія. За рік окупації звідси відправлено до Сибіру десятки тисяч інтелігенції, та й простих жителів, аби винищити українство як таке. Особливо велетенських масштабів каральні акції набули напередодні вимушеного відступу російської армії із західно-українських теренів. Знущання над виселенцями, здавалось, не мало меж. «Так від часів великої Руїни XVII в. — пише історик, — Україна не переживала такого опустошення й руїни, і вона падає тим тяжчою плямою на всіх її привідців, що тут було багато не тільки глупства і нерозуміння, а й злого наміслу на українство, почавши від тих, що збиралися, користаючи з війни, винищити весь культурний український засіб, і кінчаючи тими, що задумували опорожнені виселенцями простори заселити польськими поселенцями для скріплення свого польського елементу»¹³.

Очманілі від військового чаду великоросійські партії, їх фракції в Думі окрім платонічного співчуття українцям на їхні численні звернення і протести нічим зарадити не змогли. Вони мовчки сприймали заяви на зразок твердження міністра закордонних справ Сазонова, що український рух створено на німецькі гроші.

Деяке прозріння настало лише з наступом австро-німецьких військ у Галичині, вельми відчутними поразками російської армії. Тоді частина російського громадянства пригадала «всі російські мерзоти в Галичині». Почалися розмови про те, що «російське правительство відіпхнуло рідну нам

українську людність і затьмило світле лице великої визвольної війни» (з промови Мілюкова).

Проте такі настрої панували не довго, і «російський уряд ще півтора року нищив українство, дедалі загострюючи свої репресії, а російські поступові фракції не підвищили більше голосу проти них».

Тим часом нависла нова небезпека над Галичиною. Після весняного (1916 р.) брусилівського прориву, затяжні торги між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель закінчилися тим, що Королівство Польське було віддане в повне розпорядження Прусії. Австрійська ж Польща мала залишитись поза цим королівством, «і для потіхи своїх поляків австрійське правительство рішило дати їм нагороду в Галичині — сповнити їх давнє бажання про розширення галицької автономії до тої міри, щоб центральний уряд і парламент не мали ніякого впливу на внутрішні справи Галичини, не могли контролювати й польської управи, і українська людність не мала ніякого відклику до центральних органів»⁴.

Австрійський уряд готувався до офіційного введення такого статусу Галичини, який був би дуже близьким до самостійності, максимально наближеним до становища Польського королівства щодо Німеччини. Це було прикритим ударом по українству за розрахунками його лідерів в Австро-Угорщині, які своєю відверто австро-фільською позицією прагнули домогтись у Відня хоч якогось прихильного ставлення до своїх національних проблем. Вони разом з українцями-емігрантами з Росії навіть організували «Союз визволення України», основними завданнями якого висунули пропаганду українських визвольних ідей на територіях, які будуть відвойовуватись у Росії, а також серед військовополонених та бранців, готових до воєнної боротьби за визволення України з-під гніту самодержавства. Ще з початку війни активно розгорнувся рух по створенню військових формувань січових стрільців.

Навесні 1915 р. представники різних українських партій і організацій утворили «Загальну Українську Раду», яка оформила домагання українців-галичан у певну платформу: організація з українських повітів, включаючи Холмщину, осібної губернії, перетворення Галичини і Буковини на австрійську провінцію з правами автономії тощо.

Однак ці домагання, яким сильно протидіяли поляки, не знайшли розуміння у австрійського уряду і перетворенню в життя проєкту розширення галицької автономії під зверхністю поляків зашкодила лише Лютнева революція в Росії.

Отже, з'ясовуючи передумови, передісторію вибуху українського руху в 1917 р., М. Грушевський доводить:

1) об'єктивні обставини після поразки першої російської революції, підготовки до війни і умови самої війни привели не до згортання українського руху, а, навпаки, до його зміцнення і піднесення;

2) репресії царського уряду, військових властей щодо українства в роки війни, особливо в Галичині, зумовили бурхливе наростання антиросійських настроїв (до речі, замовчування цього сюжету в працях істориків попередніх років не дозволяло скільки-небудь переконливо пояснити причини особливої неприязні і навіть ворожнечі щодо росіян в західному районі України, готовність значного числа добровольців воювати проти Росії на стороні Австро-Угорщини);

3) політика австро-угорського уряду щодо українських громадян, особливо з часу відновлення польської державності (осінь 1916 р.), викликала дедалі наростаючу протидію українців, вела до усвідомлення необхідності організованої боротьби за національні інтереси (причому, вістря цієї боротьби спрямовувалось у першу чергу проти поляків, з одночасним примиренським ставленням щодо офіційного Відня, із загальним демократизмом якого пов'язувались надії на післявоєнне розв'язання українського питання).

Для того, хто в 1917 р. став біля керма українського руху, не було жодних вагань щодо сутності, характеру процесів, які розпочалися і триватимуть в Україні до досягнення стратегічної мети.

Беззастережно визначивши головною причиною революції в Україні національний момент і поєднавши розв'язання існуючої суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього життєвого устрою, М. Грушевський переконував, що революція носить національно-демократичний характер. В той же час демократизація суспільного життя розглядалась дуже широко, за необхідністю вносячи присутні зміни в інтересах трудових мас, що становили соціальний аспект.

Щоправда, комбінування складових процесу, що розпочався з поваленням самодержавства, уявлялося по-різному і залежно від обставин змінювалось. Варіювались і погляди на співвідношення між визвольним рухом в Україні і загальноросійським процесом.

Визначний історик вважав, що багатовікові домагання українців справджуються з перемогою Лютневої революції. Як послідовний демократ (в чомусь, можливо, ідеаліст і, навіть, утопіст), він виходив з уявлення, що «у вільній Російській республіці не може бути невольних народів, так само як не може бути невольних людей!». Проте саме такою була точка зору М. Грушевського на українську справу за тих часів.

«Велика хвиля настала! — стверджував головний ідеолог українства. — Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великим зусиллям український народ передав у його опіку свою новоздобуту свободу!

...Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчуті і з неї відповідні висновки зробити. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, супліками, доводити свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавчі органи до того, щоб вони зрушили українську справу в Росії з мертвої точки, признавши отсі елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі і в урядуванні»¹⁵.

М. Грушевський був глибоко переконаний у тому, що і Росія в цілому, і Україна зокрема, вступили в якісно нову стадію свого розвитку, коли нічого було оглядатись назад, а прямувати вперед, виходячи з нових реалій, як вони в той час сприймалися, оцінювались. Так, голова Центральної Ради вважав, що російська революція розв'язала українську проблему в тому розумінні, як вона поставала донедавна. «Нічого більш помилкового не може бути тепер, — відзначав він, — як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново уряду як наші домагання в даний момент. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задовольнити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б се було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою і дійсно могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронювало б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, полегшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділене негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свободних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву тимчасового уряду про його співчуття до «культурно-національного самоозначення народностей Росії». Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи»¹⁶.

Вважаючи головною причиною суспільної активності українства довготривале гноблення російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкривало можливості для за-

довolenня нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми — це воля, свобода, право самим розпоряджатись своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі» — писав М. Грушевський¹⁷.

Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених в Лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з одної віри у другу»¹⁸.

Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання»¹⁹.

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це питання теж належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! (Виділено М. Г.). Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

...Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою»²⁰.

М. С. Грушевський пропонував відразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім, запровадження демократичної виборчої системи на основі чотирьоххочленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив»²¹.

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувались не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, але й затяжних дискусіях усередині самого руху.

«Українці хочуть, — писав М. Грушевський, — щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно разом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»²².

Зважаючи на об'єктивне становище, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звичайно тут передбачити наперед всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, устанвлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки»²³.

Слід було подбати про те, щоб надалі вилучити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їх згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країв.

«Українці добиваються того, — наголошував Михайло Сергійович, — щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для цього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її»²⁴.

Для того, щоб добитися наміченого (автономії України у складі федеративної Російської республіки), необхідно було провести значну організаторську роботу, за яку взялася з перших днів революції Центральна Рада. Від правильної постановки такої роботи вирішальною мірою залежало розв'язання соціальних проблем, забезпечення добробуту для більшості народу, який в минулому пригнічувався і експлуатувався. Голова Центральної Ради вважав: «Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) — вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українській сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові»²⁵.

Оскільки Україна на 1917 рік продовжувала бути переважно селянським регіоном, то найважливішою соціальною проблемою залишалась земельна.

Аграрні відносини в Україні були дуже непростими. Велика кількість землі належала тим верствам, які не обробляли її самостійною працею, вдаючись до найму, експлуатації, здачі землі в аренду тощо.

Висловлюючи спільну позицію керівництва українського руху, М. Грушевський переконано заявляв: «Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казюнні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі залишити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду»²⁶.

Водночас лідери українства, українських партій і організацій з самих початків революції виявляли підвищену обережність щодо аграрного питання, щодо можливої радикалізації селянських вимог і, особливо, щодо темпів розв'язання проблеми. Більше того, відразу ж намітилася тенденція з відстрочкою щодо земельного питання, його відкладання «на потім».

«Се справа складна, — резонував М. Грушевський, — котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, хаятися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиясь господарство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіджя, щоб могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б із заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників — так як сталося десять літ тому. Тоді ж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде господарем на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався»²⁷.

Щодо робітництва платформа М. Грушевського була ще менш конкретною, аніж щодо селянства. Спеціальні вимоги тут розчиняються у загальних вимогах щодо «охорони праці трудящих» взагалі та справедливої винагороди за неї. Будучи в той конкретний момент прихильником приватної власності на засоби виробництва (хоч у майбутньому відмова від цього принципу не виключалась), Голова Центральної Ради висував дещо нечітку, не у всьому логічно узгоджену платформу: «Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвитку промислу — поки фабрики, заводи і великі промисли зостаються у володінні приватним, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. До сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати»²⁸.

Реформістський, поступовський характер пропонованого курсу тут цілком очевидний.

Лідер українського руху вважав справедливим, таким, що буде в інтересах саме трудящих, скасування всіх податків, окрім одного — «прогресивно-доходоного». Цікаві міркування щодо поміркованості українських домагань і поглядів, щодо темпів соціальних перетворень наводить Д. Дорошенко. Він звертає увагу, зокрема, на те, що ще в першій своїй статті в «Новій Раді» М. Грушевський застерігав від необачних кроків, закликав тримати руку на «пульсі народнього життя» і йти в ритм його життя. «Гру-

шевський знав напевно, — зауважує Д. Дорошенко, — що народ наш був темний і несвідомий. Революції він не ждав і не робив. Вона його заскочила неждано, і він мусів ще в нових обставинах оговтатись і знайтись. «Народне життя», себто заховання народніх мас в часі революції залежало в значній мірі від того, як поводитиметься інтелігенція, які гасла пустить вона в маси. І дійсний вождь, дійсний керманич мусів старатись опанувати «народний рух» направити його куди слід для осягнення вищих національних цілей, а не підпорядкуватись стремлінням, які були виявом низчих інстинктів або наслідком демагогії. Власне він, — вождь, мусів знайти синтезу між гаслами національно-політичними і домаганнями соціально-економічних реформ і вжити собі для помощи всі живі й творчі сили українського громадянства. Та головне — він мусів знати, як історик, що на Україні «народом», «народною» волею чи інтересами прикривались завжди анархічні, деструктивні елементи, які в кінці й доводили свій народ до неволі та руїни...»²⁹.

Надміру загальним, у значній мірі абстрактним, більше схожим на продукт мрійливості, аніж твердого політичного розрахунку виглядає у М. Грушевського позиція щодо можливого розвитку продуктивних сил країни, що призведе до покращення становища всіх громадян України: «Треба спільними силами — робочою силою, освітою і наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого чоловіка: аби кожен діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможності. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і снагу, і щоб праця була для них втіхою і задоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким»³⁰.

Очевидно, варто ще раз підкреслити, що концепція української революції не обмежувалась лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівників українського руху, а й виступав у якості наріжного, відправного при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавались до ретроспективного аналізу.

В урочистій промові з нагоди першої річниці Центральної Ради, яку зробив М. Грушевський 20 березня 1918 р., він підкреслив: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — це інтереси трудящих мас»³¹.

Ця теза ще більше посилювалася, конкретизувалася в газетних публікаціях 1918 р., що склались, урешті, в брошуру програмового характеру «На порозі Нової України». Здавалось би, хороша обізнаність з першими результатами соціалістичного експерименту у його більшовицькому варіанті могла викликати у палкого прихильника реформістської політики певні сумніви, принаймні перестороги. Однак М. Грушевський і в той час засвідчує принципову відданість обраному українською революцією курсу, не зрікається кінцевої соціалістичної орієнтації. «Нашій народній державі, — пише він, — ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кождім новім щаблю нашого життя»³².

Голова Центральної Ради був твердо переконаний, що реформи, які становлять зміст української революції, носять, зрештою, саме соціалістичний характер. Він ще і ще намагався довести: «Будуючи українську державність, будуюмо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостью соціалізму. Будуюмо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо»³³.

Політичні гасла, у які відливалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство дістало змогу вільно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності»³⁴.

Під час вибору відповідальних політичних орієнтацій М. Грушевський як достеменно серйозний, розважливий вчений доводив, чому необхідно орієнтуватися саме на ідеал широкої територіальної автономії України.

Програма культурно-національної автономії як лозунг вчорашнього дня, коли на більше в умовах поліцейсько-самодержавної Росії розраховувати було дуже важко, з перемогою Лютневої революції стала просто завузькою. Не варто було скидати з вагів і чисто психологічного моменту: коли найскромніші вимоги українців (навчання українською мовою, запровадження її в урядових установах, суді, церкві, друкування книжок і періодики тощо) стикалися з ворожістю з боку російських властей і політичних сил, це призводило до переконання вимагати власну державність як запоруку досягнення мети всього руху та окремих її складових.

«Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад, — наголошував навесні 1917 р. М. Грушевський. — Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кіл російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересування центра ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з Думської кафедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильничою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України годяться зостатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли все-російські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?

З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясно керманічам Російської держави!»³⁵.

Як і належить справжньому науковцеві, Голова Центральної Ради з надзвичайною ретельністю обгрунтував сутність найголовніших домагань українців. Цьому було присвячено цілу брошуру «Якої ми хочемо автономії

і федерації». Щоразу в своїх працях М. Грушевський сягав глибини проблеми, оперував потужним масивом історичного і статистичного матеріалу, невідпорною логікою фактів, що поєднані з простотою, наочністю викладу. Це робить працю зрозумілою навіть малопідготовленому читачеві. Можна легко уявити, в якій пригоді вона стала тогочасним агітаторам українських партій.

Окремо М. Грушевський вибудовує систему прав і можливостей різних форм суспільного життя в полінаціональних суспільствах:

повний централізм;
децентралізація адміністративна (бюрократична);
самоуправа (самоврядування), вузча або ширша;
автономія, вузча (обмежена), або широка;
державність не повна (не суверенна);
держава самостійна, незалежна³⁶.

Стисло і переконливо охарактеризувавши ці рівні та підкріпивши висновки посиланнями на досвід різних країн, Голова Центральної Ради з'ясовує феномен «широка національно-територіальна автономія». Якогома конкретно він розкриває форми суспільного ладу, придатні для України.

Передусім, на основі багатолітнього вивчення історичних, етнографічних, антропологічних, статистичних, культурологічних, семантичних та інших наукових даних професор М. Грушевський щонайточніше окреслив межі українських земель, зумовивши водночас їх об'єднання, соборність. Хоча йшлося спочатку лише про території, що входили на той час до складу Росії. «Українці хочуть, — зазначав М. Грушевський, — щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком або в переважній частині українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські — як скажимо, північні повіти Чернігівської губ., східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський та Акерманський Бессарабської, східні частини губерній Холмської, південні окрайці губ. Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість (в містах тепер українців менше, але міста мусять йти за більшістю окресленої території)»³⁷.

Відразу визначено і ті політико-правові координати, в межах яких українці планували здійснювати на власній території свій автономний лад: «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування від самого споду («дрібною земською одиницею») аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. (Виділено М. Г.). Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної, демократичної»³⁸.

Голова Центральної Ради досить популярно і наполегливо роз'яснював, на який ефект можна розраховувати, стаючи на шлях запровадження автономії України в тому широкому розумінні, яке сповідувалось лідерами українського руху.

Українці на своїх соборних теренах стануть господарями власної долі, спрямовуючи головну масу ресурсів краю на задоволення потреб свого на-

роду (звичайно враховуючи і національні меншини, задовольняючи їх права та інтереси).

Надзвичайно корисним неурізаний автономний лад міг стати в економічній галузі. «Україна становить окрему економічну область зі своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу, — відзначав М. Грушевський. — Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго догляду худоби, запаси лісу і водної сили, вугілля і залізо — сі дві основи сучасного промислу, інші метали і мінерали, кліматичні місця і лікувальні курорти, а до того, головне, людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом — всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів — щоб різними тарифними штуками не відтягувалося продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митною (таможенною) політикою не було скалічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировий продукт не притягати штучно до різних позакрайових фабрично-промислових районів, і т. ін.»³⁹.

Безсумнівно вимальовувався ефект і в галузі культурного життя.

Важливим пунктом національної програми, на якому систематично наголошував Голова Центральної Ради, була вимога широкої національно-територіальної автономії України не у складі Росії взагалі, а саме в федеративній демократичній Російській республіці. «Становище України, — акцентує увагу М. Грушевський, — буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі частини Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком» (Виділено М. Г.)⁴⁰.

Так само, як і у питанні про сутність широкої національно-територіальної автономії, вчений ретельно роз'яснює, що таке федеративний лад, наводить найяскравіші приклади у світовій практиці про формування федерації зверху і знизу, доводить переваги такої форми міжнародного устрою, наголошує на очевидних перевагах такого варіанту, коли складові частини союзної держави — це не прості автономні провінції, а ті, що й надалі лишаються державами.

Відносини між союзною державою і тими частинами-державами, що об'єднуються в ній, складаються дуже різноманітно, — веде далі історик і політик. — Але скрізь проводиться лінія, згідно з якою зв'язок цих держав непорушний — поодинокі держави-частини, ввійшовши до союзу, не мають права виходити з нього — вони зрікаються сього права. Зверх того, щодо інших держав, союзна держава виступає як тіло — право міжнародної політики належить тільки союзній державі, а не державам-частинам. Теж саме стосується керівництва військовими силами і флотом держави. Конституцією передбачаються ті сфери, де прерогатива належить союзним федеративним органам, а все інше — місцевим органам самовпорядкування держав-частин⁴¹.

Очевидно, що співвідношення повноважень між суб'єктами федерації і її центром позначені тут найзагальніше. Зрозуміло, що потрібно було провести ґрунтовну роботу, яка б синтезувала і досягнення науки, і розрахунки політиків-практиків.

Ідеологам української революції довелося врахувати, що в російському суспільстві протягом сторіч виробилась традиція підозрілого і ворожого ставлення до будь-яких українських прагнень, а особливо — до здійснення кроків, спрямованих до власної державності, бодай у найобмеженіших формах. Інакше й бути не могло: найпоміркованіші заклики до національної свободи, відродження національного життя апріорно кваліфікувались як злочинний сепаратизм, як загроза цілісності і здоров'ю імперського організму. І все ж демократи за переконанням, українські лідери сподівалися,

що здоровий глузд візьме гору навіть тоді, коли з Петрограда залунали перші великодержавні окрики на адресу українства.

Тому потрібно було докласти чимало зусиль, щоб довести широкій громадськості істинність своїх задумів, здійснення яких не завдало б будь-якої шкоди ні російському народу, ні російській державності, не ослабило б країни перед розв'язанням проблеми завершення світової війни, а, навпаки, зміцнило б її позиції і авторитет на міжнародній арені.

Відповідаючи на численні закиди українцям у їх бажанні відокремитися зі складу Росії, М. Грушевський чітко, з почуттям національної гідності заявляв: «Українці не мають наміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий намір, вони б виступили щиро й одверто з таким гаслом — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домогатися відлучення України і повернення її в те становище, в якому вона стояла перед актом 1654 р., безправно порушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділитися від Російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільному і свободному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російський уряд і великоруське громадянство, з свого боку, щиро і одверто відреклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, які українцям чужі. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, із урахуванням прав меншостей (втім, і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свободні від усяких укритих, задніх думок!»⁴².

Сутність стратегічної мети, на яку орієнтувалось українство, була гранично чіткою і ясною: українці не мають бажання ні від кого відділятися, відмежовуватися — вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порядкувати справою краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без загрози таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й впевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцій⁴³.

Як вчений-аналітик, що блискуче володів світовим досвідом, Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти. Не раз покладаючись на позитивний приклад Німеччини, М. Грушевський зазначав: «Добиваючися федеративного устрою Російської республіки, українці зовсім не мають наміру тим ослабляти її або розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки розраховуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федеративним укладом, становлять одну державу. Їх союз зв'язує не завсіди — приймаючи його, вони зрікаються права самовільно виходити з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх союз був сильним і безпечним, щоб нікому не спадало на думку зачіпати або кривдити його членів. Те, що кожний з народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє державне право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потягу до спільного державного зв'язку, на користь котрого, в спільнім інтересі, ці держави-члени зрікаються чого з своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ, а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її — навпаки, се найбільш солідарна, найбільше внутрішньо міцна держава з усіх сучасних. Стара Росія не могла ніяким примусом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна щиро зректися всяких намірів

тримати когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначення у внутрішніх відносинах. А такою, до кінця проведеною системою свободних і рівноправних відносин, може бути тільки федерація»⁴⁴.

Українці не приховували, що запровадження федеративного ладу в Росії призведе до ліквідації колишніх привілеїв, панівного становища російської нації в імперії. Однак, вони вважали це цілком виправданим і необхідним не лише для пригноблених в минулому націй і народів, а й для самих росіян. Водночас, це не означало б обмеження інтересів будь-якої нації в межах федерації.

«Не значить се, — наголошував М. Грушевський, — що громадяни з інших країв Російської республіки не будуть мати доступу, скажімо, до України, що з України виженуть «кацапів», що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї із земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, чоловік, що народився в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, на Україні — може там скористатися з своїх виборних прав, займати посади, вести діла.

Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів із російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської республіки загрожували великоросам доступ до Чорного моря, до українського вугілля, заліза чи до чогось іншого»⁴⁵.

Лідери української революції — спадкоємці славних визвольних традицій кирило-мефодіївців, залишалися вірними і їх ідеям слов'янської федерації.

Торжество російської революції, федеративний переустрій держави вони вважали великою стратегічною метою, яка відкривала б шлях і можливість для реалізації давнього задуму європейського масштабу: «Я твердо вірю, та й не один я, що велика революція російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — дуже вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним висновком з усього дотеперішнього розвитку європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійсненою. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сел Європейської федерації»⁴⁶.

Виборюючи автономію України, провідники української революції водночас враховували багатонаціональний склад населення регіону, дбали про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали необхідні умови для свого повнокровного життя, для вільного розвитку.

Уся попередня боротьба українського народу за незалежність, за світлі ідеали свободи, всі колишні страждання просто зобов'язувала його думати не про своє лише благополуччя, а домагатись рівноправності кожного народу, кожної національної меншини, з повагою ставитись до будь-яких національних інтересів.

Керівник Центральної Ради урочисто запевняв: «Ми, ті що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зостанемося під ним і виступимо рішуче проти всякого ухилення від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційни-

ми завданнями прищиплюватися йому з якої-небудь сторони. Ми виступимо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в політичну розважність котрого ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами...»⁴⁷.

На початкових етапах революції, звичайно, не було змоги чітко визначити політичні механізми (як от рівень представництва), що з допомогою них вдалось би реалізувати плани забезпечення національного рівноправ'я у автономній Україні. Однак, уже тоді намічалися очевидні принципи діяльності і конкретні заходи як незаперечні і першочергові.

Серед них — застосування мови національних меншин у зносинах з урядами і органами самоврядування на тих національних територіях (округах), де ці національні меншості становлять певний мінімум. Це також забезпечення можливостей для навчання у таких місцевостях рідною мовою, створення відповідних культурних і релігійних товариств при фінансовому сприянні державних установ України. Детальніше такі питання мав розробити комітет для вироблення автономного Статуту України, який мала створити Центральна Рада за участю представників національних меншин.

До ухвалення такого статуту українському громадянству як національній більшості належало пильнувати за тим, щоб не порушувати національні права і свободи інших народностей в Україні.

«Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було, — вважав М. Грушевський. — Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, — вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усією рішучістю»⁴⁸.

Особливо нещадно і невтомно М. Грушевський та його прибічники виступали проти лозунга «Україна тільки для українців», який нерідко трактували як заклик до представників інших національностей (передусім «кацапів») забиратися геть з України.

Насправді ж такого гасла ні в 1917 р., ні в попередні роки не поділяли українські політичні партії, широкий демократичний рух в цілому. Як до революції, так і з її початком навколо такого лозунга групувалась лише досить нечисленна група радикально настроєних українців на чолі з М. Міхновським. Якщо в попередні роки, вважав М. Грушевський, такі погляди ще можна було до певної міри зрозуміти (аж ніяк не виправдовуючи) — як своєрідну реакцію на великодержавний шовінізм, нестримні утилки українців, нелюдські знущання з них, то з початком революції вони ставали просто шкідливими. Саме на цьому, принципово ідейному ґрунті в 1917 р. дійшло до відвертої ворожнечі між українськими соціал-демократами, українськими есерами, українськими соціалістами-федералістами і групою М. Міхновського. Позицію останнього кваліфікували як авантюрну, провокаційну, шовіністичну, децю навіть фашистську.

М. Грушевський щиро і сердно писав: «Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — зовсім проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без ріжниць, чи він неукраїнець, чи українець»⁴⁹.

Отож, очевидно, що в концепції, розробленій М. Грушевським, українська революція визначалась за характером національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення та необхідність соціальних зрушень в інтересах широких мас українства (демократизацію в найглибшому і сутнісному втіленні). Керівники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної і ефективної життєдіяльності кожного його індивіда.

Природно, що конкретно-історичні умови, в яких розвивався революційний процес, щоразу змінювались. Відповідно обиралась і тактика для досягнення мети. Однак мета залишалась незмінною і її чітко усвідомлювала політично активна частина українства.

Важливе місце у концепції української революції належить питанням про її класово-і національно-політичні сили, про її рушії, суперників і ворогів. Природно, на них теж неодноразово спинявся М. Грушевський, підсумовувавши свої погляди та висновки у відомій праці «На порозі Нової України». Цьому в ній присвячено розділи «Велика Україна», «Підстави Великої України. Село», «Місто», «Державність», «Армія», «Нація». Самі їхні назви свідчать, хто для Голови Центральної Ради був стрижнем суспільства і історично був покликаний стати основною силою творення нового життя, відродженої держави.

М. Грушевський пише: «Головною підставою сей Великої України ще довго, коли не завсігди, буде селянство, і на ній прийде ся її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане на ново сей скинений у безодню пітьми й невідомости титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомости Самсон»⁵⁰.

Такий підхід для видатного вченого і політика був визначальним і непохитним. «Я глибоко переконаний, — прокламував він, — що в українським життю мають будучність, матимуть вплив, встоюють ся тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуть ся. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі селянство зістане ся фундаментом, на котрому треба будувати все»⁵¹.

М. Грушевський рекомендує не захоплюватись зразками західноєвропейських держав «де будувала буржуазія», а революційні елементи опиратись на пролетаріат, не переносити чужих схем на український ґрунт. Адже в Україні склалась зовсім інша соціально-класова структура і наявні тут сили мають відмінні від, так би мовити, «класичних», характеристики і орієнтації: «Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветь ся буржуазією — се переважно паразитарні елементи, виховані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабкий. Пролетаріат місцевий (тут цілком певно М. Грушевський має на увазі інонаціональний пролетаріат України, тобто робітників росіян, поляків, євреїв — В. С.), свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бозна-який і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства»⁵².

Щодо пролетарських елементів, жителів міст взагалі, М. Грушевський намагався вибудовувати досить розважливі підходи. Тут слід було шукати шляхів уникнення конфронтацій, протиборства, діяти обережно, передбачливо. «Хоч вони (міста — В. С.) і не українські по людности, — зазначав Голова Центральної Ради, — і являють ся навіть тепер часто огнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження в українським громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя ці гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорідність в нашій життю»⁵³.

М. Грушевський вважав за необхідне «гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболізного» у стосунках з росіянами, які проживали в Україні. «Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою», — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити з великим тактом, терпінням «не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ін.»⁵⁴.

Так само Голова Центральної Ради покладав надії на те, що врахуванням інтересів єврейської національності (за його оцінками, в Україні опинилась четверта частина світового єврейства), забезпеченням її права на національно-культурне самовизначення, нещадним викоріненню антисемітизму «може установитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь» між українцями і євреями.

Хоч якою складною уявлялась перспектива українсько-польських стосунків, треба було турбуватися про поширення впливу на польських жителів України демократичних і соціалістичних ідей і на цій базі, на думку М. Грушевського, позбавлятися тягара застарілих негараздів. Звичайно, бажаним, очікуваним був і зворотний зв'язок: відмова росіян від ролі поборників єдиної і неподільної Росії в Україні, подолання євреями «нейтралістських», в чомусь навіть колоністських настроїв, усвідомлення поляками неминучості і прогресивності здійснюваних в Україні реформ, зокрема в галузі землеволодіння. Звичайно, уваги лідерів української революції не проминули й ті недоброзичливі, подекуди ворожі настрої, що виявлялися серед неукраїнської людності щодо планів і кроків українства на шляху розв'язання завдань національного відродження. І М. Грушевський змушений був відзначати: «У здобуванні прав для свого краю і народу нам, може, вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні й поза Україною. Вже то вона й показала почасті, а ще більше, мабуть, покаже»⁵⁵.

І все ж розрахунок був передусім на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному простуванні української революції до розв'язання назрілих соціальних проблем якомога справедливішими способами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України.

Консолідувати сили для досягнення накресленої мети, Голова Центральної Ради доводив: «Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво-демократичним, а передусім — соціалістичних елементів України, без різниці національності. Коли гасло «єдності революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Центральної Ради, було виставлено не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання».

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії

села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами»⁵⁶.

Отже, для М. Грушевського безкласовість (або ж брак класової розвиненості, стратифікації) української нації зумовлювала висновки щодо обов'язкової необхідності об'єднати зусилля різних, незалежно від національних ознак, верств населення для досягнення стратегічної мети української революції — всеосяжного національного відродження. Українська ж революція уявлялась достоту демократичною, понад те — соціалістичною і за змістом і за орієнтаціями та ідеалами.

М. Грушевський ніби застерігав від помилкового бачення тих істориків-дослідників, які з тези «безкласовості» української нації автоматично виводили прагнення лідерів української революції затушовувати наявні класові суперечності в українському суспільстві, об'єднувати експлуатованих з експлуататорами у єдиний національний фронт для боротьби з інонаціональними силами як поза межами України, так і в середині краю. Однак спрощений варіант «лобового» протистояння соціально-політичних і національних сил не підтверджується ні визначальними теоретико-політичними документами 1917—1918 рр., ні тогочасними письмовими й усними виступами лідерів української революції, ні, врешті, реально здійснюваною політикою.

Отож, є всі підстави стверджувати, що справжнім ідеологом української революції, творцем її концепції став Михайло Сергійович Грушевський. Саме його праці містять найголовніші, найвагоміші елементи платформи українського національно-визвольного руху, національного державотворення, національного відродження в цілому.

Наріжними засадами концепції української революції стало зміцнення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було передбачати запровадження української державності (широка національно-територіальна автономія) і спільно з іншими націями і народами колишньої імперії (федеративна демократична республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу. Поєднання соціальних і національних завдань вважалося неодмінною, головною запорукою досягнення стратегічної мети, оскільки національна революція об'єктивно переростала в соціальну.

Змін у теоретичних підходах до розуміння сутності української революції майже не відбувалося протягом всього існування Центральної Ради. Винятком тут є еволюція поглядів лідерів Української Народної республіки від автономно-федералістичних до самостійницьких орієнтацій, що рельєфно виявилася наприкінці 1917 — початку 1918 рр. Однак така трансформація була не безумовною, не беззастережною, а, навпаки, розглядалась як вимушена, тактична, залишаючи незмінним курс на федерацію («через самостійність — до федерації»).

Вироблена М. Грушевським концепція, сформульовані на її основі підходи і лозунги ідейно наповнювали український рух, сприяли визначенню політичних орієнтирів, перетворенню їх у суспільну практику.

¹ Винничук Ю. Малоросійський мазохизм // Наша Республіка. — 1995. — 8, 15 сентября; Мельниченко И. Сине-желтая «Фата-Моргана» или «Начало и конец Центральной Рады» // Правда Украины. — 1995. — 20 октября.

² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. — Львів, 1994; Пеленський Я. Передмова: Спогади Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К. — Філадельфія, 1995. — С. II—34; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська революція і державність у 1917—1919 рр. (Історико-генетичний аналіз). — К., 1995; Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995.

³ Грушевський Михайло. На порозі нової України. Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 4.

⁴ Грушевський М. Автобіографія. 1914—1919 // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 216—217.

- ⁵ Там же. — С. 217.
- ⁶ Там же. — С. 239.
- ⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 61.
- ⁸ Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали. Перший і другий. — К., 1917. — С. 16.
- ⁹ Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 3.
- ¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1991. — С. 535.
- ¹¹ Там же. — С. 535—536.
- ¹² Там же. — С. 540.
- ¹³ Там же. — С. 540—541.
- ¹⁴ Там же. — С. 541.
- ¹⁵ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 95—96.
- ¹⁶ Там же. — С. 96—97.
- ¹⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 69.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же. — С. 69—70.
- ²⁰ Там же. — С. 70.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. — С. 70—71.
- ²³ Там же. — С. 71.
- ²⁴ Там же. — С. 71—72.
- ²⁵ Там же. — С. 72—73.
- ²⁶ Там же. — С. 73.
- ²⁷ Там же. — С. 73—74.
- ²⁸ Там же. — С. 74.
- ²⁹ Дорошенко Д. Історія України: 1917—1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 84.
- ³⁰ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий Українець. — С. 74.
- ³¹ Нова Рада. — 1918. — 22 бер.
- ³² Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 44—45.
- ³³ Там же. — С. 84.
- ³⁴ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. — С. 99—100.
- ³⁵ Там же. — С. 101—102.
- ³⁶ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? // Великий Українець. — С. 115.
- ³⁷ Там же. — С. 121.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же. — С. 122—123.
- ⁴⁰ Там же. — С. 125.
- ⁴¹ Там же. — С. 126.
- ⁴² Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? // Великий Українець. — С. 88—89.
- ⁴³ Там же. — С. 91.
- ⁴⁴ Там же. — С. 89—90.
- ⁴⁵ Там же. — С. 90.
- ⁴⁶ Там же. — С. 92.
- ⁴⁷ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. — С. 107.
- ⁴⁸ Там же. — С. 108.
- ⁴⁹ Там же. — С. 109.
- ⁵⁰ Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 36.
- ⁵¹ Там же. — С. 36—37.
- ⁵² Там же. — С. 37.
- ⁵³ Там же. — С. 39.
- ⁵⁴ Там же. — С. 41.
- ⁵⁵ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? // Великий Українець. — С. 92.
- ⁵⁶ Грушевський М. На порозі Нової України. — С. 53.